
Marxova teorija revolucije i suvremeni socijalizam

Branko Caratan

Bitne dimenzije teme o putevima i proturječnostima socijalizma sadržane su u Marxovoj teoriji revolucije. Naravno, ovdje pojam revolucije shvaćamo u najširem smislu riječi kao socijalnu revoluciju, kao radikalnu transformaciju svih društvenih odnosa. Istovremeno, pri tome ne smije se zaboraviti da je problem revolucije shvaćene u užem, političkom značenju, nezaobilazan sastavni dio teme socijalne revolucije. Aktualiziranje cjeline te teme danas je posebno interesantno i važno jer se pred radnički pokret neprekidno postavljaju pitanja o mogućim putevima i proturječnostima razvika socijalizma u svijetu, pitanja koja samim svojim postojanjem govore o izlasku iz jedne dugotrajne krize pokreta, krize nastale iz teške staljinske hipoteke koja je decenijama opterećivala socijalizam u svim oblicima njegova postojanja.

Od kada je socijalizam raskrstio s utopijskim konstrukcijama i sa urotničkim pokušajima osvajanja vlasti iz vremena svoje mladosti, socijalizam se pojavljuje kao revolucionarno jedinstvo prevrata kojim se negira postojeće društvo i, istovremeno, procesa izgradnje novih društvenih odnosa. U *Njemačkoj ideologiji* veoma rano, znači 1845 — 1846. Marx je naznačio koordinate takvog procesa: »Komunizam za nas nije *stanje* koje treba da bude uspostavljeno, *ideal*, prema kome stvarnost treba da se upravlja. Mi nazivamo komunizmom *stvarni* pokret koji ukida sadašnje stanje. Uvjeti ovoga pokreta proizlaze iz sada postojećih pretpostavki«. U uobičajenoj upotrebi izrazi komunizam i socijalizam imaju ipak nešto manje naglašeno dinamičko značenje.

Izvorno, pojmovi socijalizma i komunizma ne podrazumijevaju neke veće razlike. Etimologija oba pojma nije bitno različita. Societas latinski znači društvo, a communis — opći, zajednički. Ali u povijesti radničkog pokreta ta dva pojma ipak su se često različito upotrebljavala. Izraz socijalizam ušao je u politički riječnik u trećoj i četvrtoj deceniji prošlog stoljeća. Koristio se je tada da bi se njime označila radikalna kritika postojećeg društva ali i alternativa tom društvu. Smatra se da je izraz »socijalist« prvi puta upotrebljen 1827. u časopisu »Cooperative magazine« koji je izdao Robert

Owen, a pojam »socijalizam« 1832. u francuskom sensimonističkom žurnalu »Le Globe«. Izraz komunizam nastao je u sličnom vremenskom periodu. Pojavio se u široj upotrebi s francuskim revolucionarnim komunizmom koji je proistekao iz najradikalnijih tendencija koje su sudjelovale u događajima velike francuske revolucije i koje su predstavljale struju koja se zalagala za permanenciju revolucije u interesu radnih masa. Prvi puta se koristio u društvenim previranjima nakon revolucije 1830. godine. Nije poznato tko ga je prvi puta spomenuo, ali je skoro sigurno da je porijeklo izraza komunizam povezano s tajnim revolucionarnim društvima koja su djelovala u Parizu tridesetih godina prošlog stoljeća da bi u četrdesetim godinama ušao u širu upotrebu. Za razliku od izraza socijalizam implicirao je nešto militantnije značenje. S takvim smislom bio je preuzet od Saveza komunista za koji su 1848. godine Marx i Engels napisali *Manifest komunističke partije*.

Kasnije se izrazi socijalizam i komunizam upotrebljavaju u diferenciranom značenju da bi se u vrijeme porasta reformističke orijentacije u radničkom pokretu izraz komunizam malo-pomalo napuštao. Kasnije, opet, sa Lenjinom doživio je svoju ponovnu afirmaciju. Komunizam sada označava revolucionarnu struju radničkog pokreta. U marksizmu, ali često i šire, izrazi socijalizam i komunizam koriste se kao sinonimi. Lenjin je kasnije u *Državi i revoluciji* dao jednu interpretaciju koja je danas opće prihvaćena u smislu tehničkih termina. Oslanjajući se na stavove iz Marxove *Kritike Gotskog programa* Lenjin je kao socijalizam označio prvu fazu izgradnje novog društva, a komunizam je druga faza, samo uspostavljeno novo društvo. Ovdje treba primjetiti da se ova podjela može prihvatiti samo uvjetno. Posmatrano s esencijalne razine komunizam u nukleusu postoji istovremeno sa samim revolucionarnim procesom promjene. Prema tome, kada se govori o socijalizmu i komunizmu radi se u biti o sinonimima. U smislu tehničke podjele danas se veoma često i dalje izraz socijalizam koristi kao pojam koji označava prvu fazu komunizma i tada on znači naprosto fazu u kojoj radnička klasa dolazi na vlast, socijalizira sredstva za proizvodnju i počinje da usmjerava društvene tokove onako kako to odgovara interesima radničke klase.

Ako se ostave ove terminološke rasprave po strani, moglo bi se konstatirati da je čitava ta tematika u biti sadržana u Marxovoj teoriji revolucije koja se ne može svesti na sam moment osvajanja vlasti.

Kod Marxove teorije revolucije nije teško uočiti određenu genezu i periode razvoja te teorije iako se faze ne mogu mehanički posve jasno odijeliti. Ta geneza interesantna je utoliko što govori i o nekim dilemama koje i danas predstavljaju aktuelne teme.

Marxova teorija revolucije mogla bi se podijeliti u tom smislu na dvije razvojne etape. U prvoj etapi Marx slijedeći tradiciju velike francuske revolucije, i posebno komunističkih revolucionera koji su izrasli na onim prostorima čije je horizonte otvarala francuska građanska revolucija, počinje izgradnju svoje teorije na osnovama jednog shvaćanja da je komunistička revolucija izraz, prije svega, socijalnog revolta. Upravo po tome Marx se nadovezuje na francuske revolucionere, babuviste i blankiste, koji su takvom gledanju udarili prve temelje.

Na ovom mjestu može se općenito primjetiti da je kod Marxa i Engelsa francuska revolucija, koju su oni nazivali kolosalnom revolucijom, u toj prvoj etapi razvoja Marxove teorije revolucije, ostavila veoma snažan uticaj. I kada se danas govori o marksističkom shvaćanju revolucije, najčešće se ne primjećuje da se na problem revolucije gleda i suviše robujući shemama francuske revolucije. Njen utjecaj je doduše tu prisutan, ali u neposrednom obliku on je jače zastupljen tek u prvoj etapi razrade Marxove teorije. I danas je prilično prošireno mišljenje da socijalistička revolucija ukoliko se radi o njenom pravom izdanju, treba da dođe u vidu jednog jedinstvenog kolosalnog udara, u obliku jednog rušilačkog prevrata koji ruši iz temelja čitavo staro društvo, prevrata od kojeg se počinje računati novo vrijeme.

Međutim, kao što kaže Engels u svom poznatom *Uvodu* za Marxove *Klasne borbe u Francuskoj*, tekstu napisanom 1895. godine, koji na neki način rezimira niz Marxovih i njegovih shvaćanja, kasnije se vidjelo da očekivanje takve revolucije očito nije bilo na mjestu. Ali i pored takve korekcije strategije, koju su i Marx i Engels otvoreno priznali, utjecaj francuske revolucije u marksizmu zadržao se i u nekim drugim momentima.

Jedan od takvih tragova koji i danas predstavljaju interesantnu temu i danas nije nezanimljiva za suvremeni radnički pokret jeste koncepcija permanentne revolucije. Ta ideja je nastala izvorno u krugovima francuskih revolucionera, posebno babuvista i blankista. Ona je značila, najkraće rečeno, slijedeće: buržoazija boreći se skupa sa radnim masama uvijek je zastajala sa revolucijom onda kada je zadovoljavala svoje interese. Ideolozi radnih masa unutar buržoaske revolucije smatrali su da revoluciju treba nastaviti i da je treba učiniti permanentnom, sve do onog momenta dok se ne zadovolje interesi radnih masa. Ideja permanentne revolucije prihvaćena je u tom obliku kod Marxa. I on je smatrao da buržoaske revolucije treba u takvom, socijalističkom smislu pretvoriti u permanentne. Izraz permanentna revolucija kasnije je Staljin, nakon svog obračuna s Trockim 1924-1925, izbacio iz upotrebe. Od tada taj pojam postaje znak raspoznavanja za Trockog i trockizam i nešto što je nespojivo s marksizmom i revolucionarnim komunističkim pokretom. Ako se pogledaju ruska izdanja sabranih djela Marxa i Engelsa, onda se može vidjeti da se taj izraz uvijek prevodi kao »neprekinuta« revolucija da ne bi ispalo da su Marx i Engels imali neke veze sa Trockim.

Međutim, ovdje ipak treba upozoriti da interpretacije permanentne revolucije u Marxa i kod Trockoga nisu istovjetne. Kod Marxa je u tom smislu bitna ona osnovna ideja koja je na tragu francuskih komunističkih revolucionera, zagovarala da impuls građanskih revolucija treba koristiti za pobjedu socijalističke revolucije. To je ideja koja i danas nije prestala biti aktuelna. Marx je, na primjer, govoreći o njemačkoj situaciji rekao da se rješ enje može tražiti u tome da socijalističkoj revoluciji u Njemačkoj prethodi neko drugo izdanje seljačkog rata. U takvoj interpretaciji ideja permanentne revolucije postaje posebno interesantna za razumjevanje zbivanja u tzv. Trećem svijetu i može se je povezati s onim interpretacijama koje inzistiraju na revolucionarnom karakteru oslobodilačkih pokreta u zemljama Afrike, Azije i Latinske Amerike.

Nacionalnooslobodilački ratovi, ratovi koji rješavaju pitanje nacionalnog oslobođenja, koji u socijalnom pogledu rješavaju agrarno pitanje u tim zemljama s pretežno seoskom populacijom, rješavaju, dakle, prije svega klasična pitanja građanske revolucije. Ali nije teško zaključiti da te pokrete nose često snage koje se ne mogu ili ne žele zaustaviti na toj fazi revolucije i zato nije slučajno da u pravilu ubrzo nakon pobjede širokog nacionalnog antiimperijalističkog fronta dolazi u tim pokretima do diferencijacije i do izdvajanja struja koje se izjašnjavaju za socijalističku orijentaciju.

Od francuskih revolucionera došla je i ideja o revolucionarnoj diktaturi koja se u Marxovoj verziji razlikuje utoliko što tu nije više riječ o diktaturi jedne svjesne elite koja nastupa kao zastupnik narodnih masa već se radi o diktaturi čitave klase — diktaturi proleterijata. Moglo bi se reći da je i inspiracija za razvijanje ideje o subjektu revolucije bila posljedica Marxovog kritičkog propitivanja francuske revolucionarne tradicije. Proleterijat postaje revolucionarni subjekt u Marxovoj teoriji, prije svega zato što su njegovi životni uvjeti takvi da ga upućuju na prevrat. Proleterijat ne zadobija tu svjetsko-historijsku uslogu subjekta revolucije kako kaže Marx i Engels 1844. godine u *Svetoj porodici*, zato što se proleter i smatraju za bogove već upravo obrnuto: »Pošto je u izgrađenom proleterijatu praktično završeno odvajanje od svake ljudskosti, čak od *prvida* ljudskosti, pošto su u životnim uslovima proleterijata svi životni uslovi današnjeg društva sažeti u svom najneljudskijem vrhuncu, pošto je čovek izgubio u njemu samog sebe, ali istovremeno ne samo dobio teorijsku svest o ovom gubitku, već je i neposredno prinuđen na pobunu protiv ove neljudskosti, prinuđen *nuždom*... zato proleterijat može i mora osloboditi samog sebe. Ali on ne može osloboditi samoga sebe, a da ne ukine svoje vlastite životne uslove. On ne može ukinuti svoje vlastite životne uslove, a da ne ukine sve neljudske životne uslove današnjeg društva koji su sažeti u njegovom položaju.«

Proleterijat je, dakle, koncentrirani izraz negativiteta postojećeg društva i njegov revolt protiv tog društva čine ga subjektom revolucionarnog prevrata. Revolt protiv društva u ime socijalne pravde — to je ideja koja povezuje francusku revolucionarnu tradiciju i revolucionarnu teoriju Marxa i Engelsa. I tamo i ovdje je taj zadatak imperativno dat. Marx i Engels će zato reći na istom mjestu:

»Nije posredi to šta ovaj ili onaj proleter ili čak ceo proleterijat u datom trenutku zamišlja kao svoj cilj. Po sredi je *šta on jeste* i šta će shodno svom *biću* biti istorijski prinuđen da učini. Njegov cilj i njegova istorijska akcija prednaznačeni su čulno jasno, neopozivo u njegovoj vlastitoj životnoj situaciji kao i u cijeloj organizaciji današnjeg građanskog društva.«

U toj prvoj fazi razrade svoje teorije Marx skoro da insistira na negativnom momentu u određenju životne situacije proleterijata da bi na taj način naglasio snagu socijalnog revolta koji proleterijat nužno vodi u njegovu prevratničku misiju. Kasnije ova ista tema ne pojavljuje se više u tako jednostavnom obliku. Nakon provedene analize funkcioniranja kapitalističke ekonomije biti će sve više naglašena opoziciona pozicija proleterijata prema kapitalu koja proizlazi iz samog osnovnog odnosa proizvodnje, uloga koja se uspostavlja i razvija usporedno sa razvitkom samog kapitalističkog sistema unutar sklopa modernih proizvodnih snaga dru-

štva. Marx će zato od nekih teza u kojima se proletarijat pojavljuje u svojoj emancipatorskoj ulozi prije svega zato što je potlačen i doveden u stanje bijede dijelom i odstupati, ali te teze će i dalje biti predmet rasprave i spora među socijalistima različitih orijentacija. Na ovom mjestu potrebno je podsjetiti na tezu o pauperizaciji radničke klase kao tendenciju imanentnu kapitalističkom razvitku. Ta teza interpretirana u pojednostavljenom obliku zagovara zaključak da rastuće siromaštvo radnika vodi u katastrofalnu krizu koja sama po sebi praktično rješava problem revolucije.

U toj fazi razrade svoje teorije, revolucija se pojavljuje i kod Marxa i kod Englesa kao isključivo nasilna revolucija. Neko drugo rješenje bilo je tada isključeno. Socijalne suprotnosti bile su takve da drugog rješenja osim nasilnog prevrata praktično nema.

I ovo strastveno zagovaranje nasilja vuče svoje porijeklo iz ranog francuskog revolucionarnog komunizma koji je odbacio utopizam, a nije mogao, zbog nerazvijenosti kapitalizma, doći do zaključka o revoluciji koja proizlazi iz kriznih momenata razvitka samog kapitalističkog sistema. Tada nasilje ostaje kao jedino rješenje za potlačenost i bijedu proletarijata.

U drugoj fazi razrade svoje teorije revolucije Marx dolazi konačno do onoga što čini bit marksizma u shvaćanju revolucije i po čemu se marksistička vizija revolucije razlikuje od svih ostalih socijalnih pokreta koji žele promijeniti svijet. Ideja revolucije više se ne pojavljuje kao izvanjski napad na tvrđavu kapitalizma, nego se revolucija vidi prije svega kao zakonita posljedica razvitka samog kapitalizma. Analizom političke ekonomije dolazi se do znanstvenog utemeljenja ideje revolucije. A to znači da je sada revolucija unutrašnji moment samog kapitalističkog razvitka. Iz toga proizlazi da kapitalizam što se više razvija sve više stvara pretpostavke za revoluciju.

I u tom momentu Marx raskida radikalno sa svim predmarksističkim teorijama revolucije. U svim tim teorijama i pokretima revolucija je nešto što se više shvaća kao urota zasnovana na bijedi i ponižavanju širokih narodnih masa nego nešto što predstavlja unutrašnju posljedicu razvitka samog kapitalizma. Ovdje je potrebno upozoriti da su svi ti pokreti, babuvisti, blankisti ili ruski narodnjaci smatrali da je revolucija moguća u bilo kojem momentu ili su, kao npr. narodnjaci, smatrali da treba koristiti situaciju dok se još kapitalizam nije razvio.

Marx postavlja jednu potpuno novu tezu o revoluciji, koju vidi u kontekstu razvitka kapitalizma. Ta teza znači da će s razvitkom kapitalističkih odnosa uvjeti za revoluciju tek biti formirani jer sam kapitalizam stvara sve pretpostavke revolucije. U polemici s ruskim narodnjacima Engels će čak reći da je u tom smislu za revoluciju potrebna i buržoazija. Ona kao suprotan pol u klasnom odnosu garantira kapitalistički razvitak, a taj razvitak neminovno nosi u sebi momente revolucionarnog prevrata.

Ovdje se već začinju skoro svi sporovi koji i danas još traju o problemu revolucije. Jedno od osnovnih pitanja je određivanje odnosa kapitalističkog razvitka i zrelosti za revoluciju. Ako kapitalistički razvitak sam sa sobom donosi revoluciju kada tu revoluciju treba početi? Da li treba sa-

čekati da kapitalizam završi svoj puni krug razvitka, pa tek onda smatrati da su ispunjeni svi uvjeti za revoluciju jer ih samo kapitalizam može stvoriti, ili se na revoluciju može ići i puno ranije — čak i ne čekajući da se kapitalizam do kraja razvije? U vezi s time postavljeno je i pitanje o mogućnosti preskakanja kapitalističke faze razvitka društva u cjelini ili djelomično. Dakle, pitanje koje i danas, posebno s obzirom na situaciju Trećeg svijeta, jeste i dalje još uvijek aktuelno.

Ako pratimo stvarni tok diferencijacija u socijalističkom pokretu može se vidjeti da su na ta pitanja bili davani različiti odgovori. Revizionizam je, oslanjajući se na Marxove tekstove, na primjer na poznati tekst *Predgovora za Prilog kritici političke ekonomije*, i na treći odjeljak Engelsovog spisa *Razvoj socijalizma od utopije do nauke*, došao do zaključka da treba čekati da kapitalizam završi svoj puni krug razvitka. Svaka revolucija koja bi došla prije toga bila bi preuranjena ili bi bila zasnovana na nezrelim pretpostavkama za revolucionarni prevrat. Odatle onda logično slijede i dalji zaključci da ne treba radnički pokret u svom djelovanju ugrožavati osnove funkcioniranja kapitalističkog sistema. Ako to radi, onda zapravo koči stvaranje pretpostavki za socijalistički prevrat i odgađa uspostavljanje budućeg socijalističkog društva. Prema tome, sve što onda radnički pokret može da radi jesu reforme, sitne popravke unutar granica postojećeg sistema. Ovaj revizionistički stav imao je za pretpostavku jedan mehanicistički pristup i usprkos tome što Bernstein ima rezerve prema ekonomističkoj interpretaciji Marxovog historijskog materijalizma. Na revoluciju se gleda skoro kao na prirodnu katastrofu. Bernstein je Marxu pripisao pogleda koji uopće nisu svojstveni njegovom načinu razmišljanja. Bernstein je Marxovo raspravljanje o krizama kao pretpostavkama revolucije interpretirao kao teoriju sloma, koja bi trebala da znači da kapitalizam razvijajući svoje proturječnosti u jednom momentu, u momentu kulminacije tih proturječnosti, doživljava slom. A nakon toga je onda Bernstein dokazivao da usprkos Marxu slom nije na vidiku.

Ovdje se, naravno, može legitimno postaviti i pitanje kakva je onda uloga subjektivnog faktora, kakva je uloga ljudskog faktora u tako viđenoj revoluciji koja dolazi kao slom? Ako je revolucija mehanička nužnost kapitalističkog razvitka onda skoro da ispada da uloga ljudskog faktora može biti svedena na minimum. I praktično zato u reformističkom dijelu radničkog pokreta ljudski faktor i nije bio angažiran na pitanjima revolucije.

To je bio jedan od mogućih odgovora. Drugi veliki odgovor, koji je nastao u praksi radničkog pokreta, bio je Lenjinov odgovor. I u ovom slučaju obnovila su se ista pitanja. Ona su proizlazila iz činjenice da je Lenjin vodio revoluciju u jednoj zemlji za koju se ne bi moglo reći da je završila svoj kapitalistički put razvitka. Rusija je na taj put kapitalističkog razvitka tek bila stupila. Lenjin je smatrao da taj moment ne onemogućava revoluciju, da revolucija neće izbiti tamo gdje je imperijalizam najjači, već tamo gdje je karika u lancu imperijalizma najslabija.

Oko pitanja o mogućnosti revolucije u nerazvijenoj Rusiji razvila se je diskusija u radničkom pokretu. Mnogi su smatrali da teza o mogućnosti revolucije u Rusiji proturječi osnovnoj Marxovoj ideji o revoluciji koja se zasniva na razvitku proturječja imanentnih kapitalističkom sistemu. Po-

lazeći od takvog stava revizionizam je zaključivao da se u slučaju Rusije radi o preuranjenoj revoluciji. Drugi su smatrali da ako to i nije preuranjena revolucija, da je Lenjinov model revolucije ipak bitno različit od Marxovog modela.

U teorijskom smislu centralni predmet spora bila je interpretacija Marxovog teksta iz *Predgovora za Prilog kritici političke ekonomije*. Tamo Marx kaže: »Na izvesnom stupnju svoga razvika dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrečnost s postojećim odnosima proizvodnje... Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije.« Posebno je uvijek isticano mjesto iz *Predgovora* gdje Marx objašnjava: »Nikada neka društvena formacija ne propada pre no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre no što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva.«

Najčešće se ovaj tekst iz *Predgovora* interpretirao u smislu zahtjeva da se ovi preduvjeti revolucije ispune u svakoj konkretnoj zemlji. Odatle je izvučen i zaključak da se revolucija najprije može očekivati u zemljama s najrazvijenijim proizvodnim snagama, a da je u zemljama s nerazvijenim proizvodnim snagama revolucija nemoguća, preuranjena ili da ne može biti ništa drugo osim blankističke urote. Na osnovu takvih interpretacija onda se nakon revolucija u nerazvijenim zemljama osporavao ili dovodio u pitanje socijalizam koji su uspostavljale takve revolucije. Ako se zna da su se sve dosadašnje socijalističke revolucije kao po pravilu događale upravo u više ili manje nerazvijenim zemljama, onda ovakva osporavanja znače u krajnjoj liniji distanciranje od svake revolucionarne djelatnosti.

U teorijskom smislu ovakve interpretacije Marxa pokazuju nesposobnost razlikovanja esencijalnog od empirijskog momenta u njegovoj teoriji revolucije. Proturječnost proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje predstavlja bitan moment cjelokupne društvene formacije i ne može se postaviti kao zahtjev koji se treba separatno ispuniti u svakoj pojedinoj zemlji. Takav zahtjev ne može se izvesti na osnovu korektne interpretacije samog teksta *Predgovora*, jer se tu govori o azijskom, antičkom, feudalnom i buržoaskom načinu proizvodnje kao epohama ekonomske društvene formacije. Stvar postaje puno jasnija ako se pogleda kako Marx vidi revoluciju u *Njemačkoj ideologiji*, spisu napisanom još 1845—1846. godine. Tamo se iz svjetske ekspanzije kapitalizma izvodi svjetsko-historijski karakter komunizma, kao pokreta koji ukida »sadašnje stanje«, i univerzalni karakter revolucije.

Dakle, kada se ocjenjuju proturječnosti koje su pretpostavka revolucije, pod njima se podrazumijevaju odnosi koji dominiraju na svjetskom planu. Naravno, radnička klasa svake zemlje će, kako se kaže u *Manifestu*, morati prvo završiti sa svojom bužoazijom. Borba proletarijata protiv buržoazije nacionalna je po formi, ali ne i po sadržaju. Bitno pitanje revolucije rješava se na svjetskom planu. Zato svjetska revolucija znači svjetski poraz kapitalizma i po Marxovu mišljenju mjeri se prije svega porazom svjetskog kapitalističkog sistema koji se ostvaruje u njegovu centru, što je u njegovo vrijeme bila Engleska. Svjetska revolucija kao pojam bio je u upo-

trebi u vrijeme Marxa, u vrijeme Lenjina, sve do 1924—1925. kada je nakon obračuna Staljina sa Trockim taj pojam nestao. Internacionalne koordinate socijalizma zamjenjene su tada sintagmom socijalizam u jednoj zemlji.

Naravno, ovdje je potrebno upozoriti i na još neke momente koji spadaju u empirijsku razinu rasprave. Ta svjetska revolucija u razvijenoj Marxovoj teoriji ne znači istovremeni pothvat. U početku je ta ideja bila naznačena i kod Marxa i kod Engelsa, ali prije 1848. godine. Već u *Manifestu* te ideje više nema.

Tema svjetske revolucije danas se pojavljuje kao pitanje odnosa revolucije u centru i na periferiji svjetskog kapitalističkog sistema. Budući da su se revolucije dvadesetog stoljeća kretale periferijom nije nezanimljivo pogledati kako to pitanje izgleda u Marxovoj teorijskoj elaboraciji. U Marxovim tekstovima može se pročitati da je čak logično, kako on kaže u svom spisu *Klasne borbe u Francuskoj*, da će revolucija prije pobijediti u ekstremitetima buržoaskog tijela nego u njegovom centru zato što je kapitalizam u svom centru puno jači i mogućnost kompenziranja veća.

U nizu Marxovih radova govori se da je vjerojatnije da će revolucija pobijediti prije u Francuskoj nego u Engleskoj, da će doći do revolucije prije u Irskoj nego u Engleskoj, da će ona početi prije u Kini nego u Engleskoj. On govori i o mogućnosti revolucije u Rusiji koja bi prethodila revoluciji na Zapadu. I ovdje se njegov stav razlikuje od nekih početnih razmišljanja. Karakterističan je slučaj odnosa revolucije u Engleskoj i oslobođenja Irske. U prvo vrijeme Marx je smatrao da će socijalistička revolucija u Engleskoj riješiti problem nacionalnog i socijalnog oslobođenja Irske. Kasnije dolazi do suprotnog zaključka — da će upravo irska borba za nacionalno i socijalno oslobođenje, koja proizlazi iz bezdušne eksploatacije engleskog lendlordizma, koja je i socijalna ali i nacionalna, omogućiti revoluciju u Engleskoj.

Na osnovi takvih razmišljanja Lenin je kasnije razvijao svoje teze o nacionalnom i kolonijalnom pitanju i o odnosu socijalne revolucije i nacionalnog pitanja.

Ovdje je potrebno upozoriti da teza o vremenskom prvenstvu revolucija na periferiji uključuje i odnos prema revoluciji u centru. To je pitanje koje će već od ruske revolucije 1917. pa na dalje biti predmet i teorijskih ali i političkih rasprava. One uključuju još jedno pitanje — da li su revolucije na periferiji zaista socijalističke revolucije? U Marxovim tekstovima može se naći misao da te revolucije koje će izbiti na periferiji neće moći razviti odnose novog društva u razvijenom obliku kao što se to očekuje od revolucije u centru. Na primjer, to je vidljivo iz teze da samo Engleska može poslužiti kao poluga ozbiljne ekonomske revolucije, jer ima sve potrebne materijalne preduvjete za socijalnu revoluciju. Ali, na drugoj strani za Marxa je jasno da pobjeda kineske revolucije predstavlja impuls pobjedi svjetske revolucije, jer gubitak tržišta ubrzava krizu kapitalizma u Engleskoj. Sličnu ideju kasnije će Rosa Luxemburg razviti i radikalizirati u tezi o gubitku tržišta kao pretpostavci sloma kapitalizma.

Pitanje o stvarnom dometu revolucije na periferiji i o utjecaju na revoluciju u centru u posebno interesantnom obliku došlo je do izražaja u

Marxovoj intervenciji u raspravu koja se vodila među ruskim marksistima. Kod narodnjaka pojavila se ideja da se mogu preskakati faze razvitka i da ruska seoska općina, mir, jedan specifičan oblik zajedničkog korišćenja zemlje, koji kapitalizam u Rusiji još nije razorio, može poslužiti kao osnova za buduću socijalističku organizaciju društva. Pitanje o tome Vera Zasulič direktno je postavila Marxu. Nekoliko varijanti koncepta Marxova odgovora kao i sam odgovor, pokazuju u kojem je pravcu bilo traženo rješenje. Međutim, kasnije su Marx i Engels u predgovoru za drugo rusko izdanje *Manifesta* 1882. godine precizirali svoj odgovor: »postane li ruska revolucija signal za proletersku revoluciju na Zapadu, tako da jedna drugu dopunjuju onda može sadašnja ruska zajednička zemljišna svojina poslužiti kao polazna tačka komunističkog razvitka.«

Ovakav odgovor po kome se revolucija na Zapadu i revolucija u Rusiji dopunjuju, znači prvo, da zemlje Zapada, zahvaljujući razvijenosti svoga kapitalizma, pokazuju manje razvijenim zemljama kriterije socijalističkih odnosa u razvijanju institucija novog društva; drugo, da revolucije na periferiji stvaraju pretpostavke za revoluciju u centru kapitalističkog svijeta. U Marxovom i Engelsovom odgovoru implicirana je još jedna teza. Najkraće rečeno, prihvaća se da revolucija u nerazvijenoj zemlji pod određenim uvjetima može razvijati svoje specifične oblike socijalističkih odnosa i institucija, koji ne moraju biti puko ponavljanje iskustva i oblika razvijenih zemalja Zapada.

Ova razmišljanja postaju posebno aktuelna i inspirativna kada se danas razmatra pitanje socijalističkog razvitka u zemljama Azije, Afrike i Latinske Amerike. Jedno dogmatsko i evropocentrično mišljenje nije u stanju da prihvati mogućnost specifičnih puteva socijalizma u zemljama tzv. Trećeg svijeta. Naravno, u tim zemljama sigurno se ne stvara niko idealno socijalističko društvo, ali danas bi već moglo biti jasno da su u jednom ne tako malom broju tih zemalja na djelu procesi socijalističkih preobražaja i da to sve skupa sa stajališta socijalizma kao svjetskog procesa nema marginalni karakter već se nalazi na magistralnoj liniji društvenog razvitka.

Teorijski okvir koji je dao Marx u svojoj koncepciji svjetske revolucije olakšava spoznaju tih suvremenih situacija. Ovdje treba upozoriti da pojam svjetske revolucije nema nikakve veze sa staljinističkim shvaćanjem revolucije koja se za čitav svijet dirigira iz jednog centra revolucionarnog pokreta. Takva ideja bila je Marxu potpuno strana i ne može se uključiti u njegove teorijske koordinate.

U Marxovoj viziji svjetska revolucija dovršava se pobjedom u centru kapitalističkog svijeta. Danas je već jasno da će od vremena prve revolucije na periferiji svjetskog kapitalističkog sistema do pobjede u njegovu centru najvjerojatnije proteći dug vremenski period. Usporedno s jačanjem radničkog pokreta i svjetskog procesa socijalizma i kapitalizam je razvio sposobnosti reanimacije, kompenzacije, korekcije, kompromisa — jednom riječju, svoje obrambene mehanizme. Na drugoj strani činjenica da je svjetska revolucija započela upravo s revolucijom u jednoj u kapitalističkom smislu nerazvijenoj zemlji, kroz jedno dugo razdoblje determinirala je razvitak socijalizma u svijetu.

Tako je Oktobarska revolucija bila prije svega duboka i široka klasna i plebejska pobuna, a ne djelo samo jedne elitne političke avangarde, njen kasniji razvitak otkrio je slabosti, dileme i probleme revolucije u jednoj nerazvijenoj zemlji.

Problemi su nastali tek nakon revolucije jer je tanki sloj radničke klase koji je nosio samu revoluciju bio radikalno smanjen. Od približno dva miliona industrijskih radnika prije rata, 1921. godine ostao je samo milion u tvornicama. Jedan dio je otišao na selo, a onaj dio koji je bio aktivno jezgro revolucije otišao je u državni, partijski, sindikalni i vojni aparat, a u tvornice su došli novi ljudi sa sela. Time su klasne osnove revolucije bile dovedene u pitanje u toj mjeri, da je Lenjin tada rekao, da se stvarne snage radničke klase sastoje od njene avangarde i deklasiranih elemenata radničke klase. U takvoj situaciji došlo je do ogromnog raskoraka između velikih socijalističkih ideala i stvarne mogućnosti da se ti ideali realiziraju. Umjesto borbe za stvaranje novog društva, za radikalnu društvenu transformaciju revolucionarne snage bile su zaokupljene rješavanjem pitanja elementarnog funkcioniranja ekonomije i golog održavanja vlasti, u uvjetima građanskog rata, strane intervencije, poremećenog prometa i gladi.

To očito nije bila povoljna situacija za razvijanje i utemeljenje onih velikih ideala socijalizma. Uprkos tome, mnogi tada započeti procesi, mnogi problemi i diskusije iz tog vremena nisu prestali biti zanimljivi jer govore o pitanjima koja još uvijek dominiraju u raspravama koje se vode u svijetu socijalizma. Jedna od takvih tema jeste pitanje o ekonomiji koja bi bila primjerena socijalizmu. Već je u revolucionarnoj Rusiji bilo postavljeno pitanje da li je socijalistička ekonomija jedino direktivna ekonomija, koja se razvila u periodu vojnog komunizma 1918-1920, ili je prava socijalistička ekonomija ona koja se razvila počev od 1921. godine s »novom ekonomskom politikom«, koja je zasnovana na respektiranju robnonovčanih odnosa u socijalističkoj ekonomiji. Po Lenjinovom mišljenju »nova ekonomska politika« (NEP) bila je strateški zaokret sračunat na dulji rok. Po Staljinovu mišljenju, koje je prevladalo krajem 30-tih godina, NEP je zapravo bio samo taktički manevar. Zato nije slučajno da je u komunističkom pokretu dugi niz godina dominiralo upravo to negativno Staljinovo mišljenje o robno-novčanim odnosima u socijalizmu.

Na ovom mjestu mogao bi se spomenuti i drugi sličan primjer. U diskusiji vođenoj 1921. godine polazeći od deklasiranosti proletarijata i rasapa ekonomije, Lenjin je odbacio prijedlog za neposredno uvođenje radničkog samoupravljanja kao preuranjen. Staljin je tu odluku interpretirao kasnije kao bezrezervno odbacivanje samoupravljanja sve do uspostavljanja komunističkog društva.

I općenito bi se moglo reći da je mnoga rješenja koja su bila iznuđena teškom situacijom prvih godina sovjetske vlasti i koja su predstavljala odstupanje od socijalističkih projekata, Staljin kasnije pretvarao u no-

ve principe svoje staljinističke varijante socijalizma. Time su mnogi negativni procesi, koji su bili na djelu i prije, bili dovršeni i pretvoreni u sistem staljinizma.

I u pitanju revolucije Staljin je napravio radikalan raskid s izvornom Marxovom teorijom. U osnovi do toga je došlo u sporu s Trockim 1924-1925. godine. Trocki je zastupao svoju koncepciju permanentne revolucije, koja je, za razliku od Marxove, imala i jedan po implikacijama bonapartistički dodatak. Trocki je smatrao da se sovjetska vlast zbog slabosti radničke klase u Rusiji neće moći održati bez pomoći revolucije na Zapadu. Staljin je zastupao tezu da će se ne samo moći održati sovjetska vlast u Rusiji, već i da se može i izgraditi socijalizam u jednoj zemlji. A ako je moguće izgraditi novo socijalističko društvo u izoliranom Sovjetskom Savezu, onda se može postaviti i zahtjev da radnički pokret čitavog svijeta pomaže izgradnju društva koje predstavlja ideal cjelokupnog proletarijata. Staljin je taj zahtjev i direktno postavio. Ustvrdio je da više nije ruska revolucija u funkciji svjetske, već da, obrnuto, svjetska revolucija treba biti u funkciji ruske revolucije. Odatle se onda logično može izvesti jedno novo shvaćanje internacionalizma po kojem internacionalizam nije više promicanje stvari svjetske revolucije već se kao kriterij internacionalizma postavlja odnos prema Sovjetskom Savezu. To je teza koja je u monolitnom i centraliziranom komunističkom pokretu prevladala i omogućila da se sve slabosti i krize ruskog komunističkog pokreta prenesu na svjetski plan. Na taj način staljinizam nije više samo deformacija socijalizma u jednoj zemlji već opterećuje cjelokupni komunistički pokret Treće internacionale i postaje jedan od bitnih uzroka dugotrajne krize međunarodnog radničkog pokreta.

Na drugoj strani socijaldemokracija sa svojom reformističkom politikom, oportunistom, klasnim kompromisom, ministerijalizmom i militarizmom, antikomunizmom umrtvila je drugi dio radničkog pokreta. Revolucionarnoj frakciji radničkog pokreta staljinizam je nametnuo jedan za sve obavezan model revolucije, dogmatsko sektaštvo i maksimalističke programe koji su imali minimalne izgleda da budu realizirani. Svi oni koji su nešto učinili u smislu revolucije, učinili su to ne slijedeći taj općevažeci model, već upravo obrnuto, suprotstavljajući se tom modelu. U jugoslavenskom slučaju uspjeh se pokazao tek onda kada je partija izgradila svoju strategiju polazeći od vlastite analize konkretne situacije svog prostora i vremena i revoluciju provela kroz narodno-oslobodilački rat. U kineskoj revoluciji pokazao se neuspjeh orijentacije na gradski ustanak, a revolucija je postigla uspjehe tek kada je krenula kroz selo i seljaštvo konstituirala u masovni revolucionarni subjekt. Na Kubi nije čak komunistička partija obavila svoj zadatak avangarde revolucionarnog pokreta već je ta čast pripala grupi intelektualaca, koja je u svoj pokret uključila prije svega proletarizirane slojeve sela.

Zanimljivo je da su mnoge revolucije, koje su uspjele usprkos modelu koji je važio kao obrazac za sve, kasnije i same nudile svoj model revolucije kao uzor drugima. Lin Pijao je apsolutizirao shemu kineske revolucije sa odnosom grada i sela, a Gevara je kubansku gerilu smatrao univerzalnim rješenjem za Latinsku Ameriku. Jugoslavenska revolucija

koja je prošla tešku školu konfrontacije sa staljinizmom, prva se oslobodila iskušenja da svoj primjer nudi drugima. A kada se pojavio niz revolucija koje su imale vlastiti model revolucije, pokazalo se da su sve uspješne revolucije bile originalne i autentične, a da su mnoge neuspješne revolucije slijedile neki tuđi model.

Ovdje skoro da nije potrebno podsjetiti da su revizionistički i staljinistički dogmatizam s nametanjem apstraktnih općih shema bili u korijenu ne samo praktične krize radničkog pokreta, već i krize socijalističke teorije. Ako nije potrebno tražiti vlastita rješenja, ako su rješenja već unaprijed data i univerzalna, onda tu teorija i nema što da radi. Zadatak teorije onda postaje ponavljanje i prepričavanje starih teza te apologija i ilustracija dnevne politike. Zato nije slučajno da su se u teorijskom smislu najinteresantnije teze mogle naći uglavnom samo kod mislilaca koji su djelovali izvan organiziranog pokreta ili se s njime razilazili.

Međutim, prave poticaje teoriji mogla je dati tek praksa socijalizma. Pored procesa destalinizacije u tom su smislu posebno interesantne teme revolucije u Trećem svijetu i izgledi socijalizma na Zapadu.

Dogmatski opterećen pokret, bez obzira da li se radi o socijaldemokratskom ili staljinističkom dogmatizmu, u biti je imao prema zbivanjima u Trećem svijetu evropocentričan stav koji je proizlazio iz slijepe vezanosti za svoj model socijalizma i revolucije. Naturajući svoj model zemljama koje nisu imale ni najmanjih sličnosti sa situacijama u kojima su ti modeli nastali, niti jedna od tih velikih struja radničkog pokreta nije nekoliko decenija vidjela što se u tim zemljama stvarno dešava i nije zato ni uspjela da svoj model prenese u zemlje Trećeg svijeta.

Prije svega, nije se vidjela veza između nacionalno-oslobodilačke borbe i socijalizma. To je na drugoj strani dovelo u tim zemljama do kritike svih evropskih socijalističkih teorija i do tendencije stvaranja vlastite teorije, koja bi se trebala zatvoriti u nacionalnu tradiciju i izolirati od svih evropskih utjecaja. Skoro da nije potrebno reći da se u tom slučaju ponavlja ista vrsta pogreške, kao što je zatvaranje socijalističke teorije s evropocentrične pozicije prema praktičnom i teorijskom iskustvu zemalja Afrike, Azije i Latinske Amerike.

Danas je sve više jasno da su u zemljama Trećeg svijeta kroz nacionalno-oslobodilačke revolucije prodirale i socijalističke tendencije. Za Afriku je to radikalno formulirao Franc Fanon kada je rekao da bez socijalizma nema niti nacionalnog oslobođenja, jer afrička buržoazija vrlo lako podleže pritisku neokolonijalizma.

Nacionalno oslobođenje i socijalizam očito je da sve više idu zajedno. U tom kontekstu politika nesvrstavanja koja je neposredno doprinosila procesima nacionalne emancipacije pokazuje se sve više momentom u razvitku socijalizma kao svjetskog procesa. Ako je to tako, onda ona nije tek jedna od mogućih tehnika političkog ponašanja na međunarodnom planu, niti rezerva socijalizma već emanacija samog socijalističkog procesa.

I na kraju, ali ne i najmanje važno, potrebno je upozoriti da se nešto

dešava i na Zapadu. Kriza radničkog pokreta bila je praćena kritikom koja je upozoravala da radnička klasa visokorazvijenih zemalja više nije revolucionarna, da je integrirana u sistem. Nova ljevica je problem revolucionarnog subjekta pokušala tražiti u osloncu na inicijatorsku ulogu marginalnih grupa, inteligencije ili potlačenih naroda Trećeg svijeta. Te kritike, iako su postavljale pitanje, nisu davale odgovore, jer u krajnjoj liniji nisu imale iza sebe snagu pokreta koji je sposoban da povede akciju koja smjera na revolucionarnu promjenu.

U tom smislu pojava evrokomunističke orijentacije unosi u situaciju na Zapadu novu dimenziju. Ona se prije svega sastoji u pokušaju stvaranja vlastite strategije revolucionarnih promjena, strategije koja će odgovarati uvjetima pojedinih zemalja. Ako ta strategija danas i ne daje rezultate, ona otvara nade jer je primjerena situaciji zemalja visokorazvijenog kapitalizma. Međutim, i ta strategija neće imati većih izgleda ako se, ne samo deklarativno, već i praktično ne stavi u vezu s revolucionarnim procesima u zemljama Trećeg svijeta. Iz istog razloga i socijalizam u tim zemljama nema mogućnosti za puni razvitak ukoliko se izolira od onoga što se dešava u radničkom pokretu visokorazvijenih zemalja. Jer u biti u oba slučaja radi se o istom — o elementima svjetske revolucije ili socijalizma kao svjetskog procesa.